

A porcelán lelke

Ujvárosi Emese
középiskolai tanár

Rab szerencsen véres veríték-gyümölcse,
Melyet, hogy ládáit arannyal megtöltse,
Fösvény anglus elküld messze nemzeteknek,
Nádméz! mennyi kincsét olvasztod ezeknek.
Hát te, rég csak Mokka táján termett kis bab,
Mennyit szenved érted nyugaton is a rab,
A bölcs iszonyodik, látván egy csészéből
mint hörből ő is részt anglusok bűnéből..

Barcsay Ábrahám: A kávéra

Szkender, ha akarod ketten együtt háljunk,
Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk
...Vánkosokra ketten ottan leülének,
Egymás közt sok dologról beszélgetének.
Kávét kicsin finszából hörpölgetének...

Zrínyi Miklós: Szigeti
veszedelem, Harmadik ének

Minden azzal kezdődött, hogy az európai matróz megunta a part menti hajózást és a déli tengerek felé fordult. Helyesebben szerződtek, mert fizikai erején kívül nem volt egyebe, amit a kapitalizmus pezsdülő piacán áruba bocsáthatott volna. Piszkos, szürke, esőfüggönyös északi kikötők unásig ismert dokkjai, penészes raktárai helyett a napfényes Mediterránium delfinjei felé vették útjukat a megépítésükkel erdőket felemészítő galeonék, navék és karakok. Sötét hajófenekük mélyén, az áruk bálái között szorongó, kalandra kényszerülő fiatal férfitesekkel, amelyek gyakran végezték zsákba varrva a tenger mélyén. A kis tengerek, melyeket a történelem bölcsőinek nevez Fernand Braudel,¹ kitermelték azt a vállalkozó szellemű emberanyagot, amely ismeretlen célok felé útnak indult a kor még kipróbálatlan matematikai és csillagászati ismereteire, valamint saját merészségére támaszkodva. Az élet lüktetése, ami átvitt értelemben azonos az emberek, az áruk, a gondolatok szárazföldi, vízi, kommunikációs utakon, ereken való áramlásával, kezdte behálózni a Föld nevű bolygót. A városok voltak a

¹ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Bp.1996. I–III. kötet. Ford. Szilágyi Éva

keringés létfontosságú szervei, táplálékot követeltek, az áruforgalom éltető nedveit, az áramlás akadálytalanságát, ami fenntartja az élet virágzását a bolygó egymástól távol eső pontjain. Sivatagban, hegyvidéken, folyókon, tengereken és óceánokon haladtak, hánykolódtak, döcögtek, suhantak a karavánok, állhattak hajókból, бүдös tevékből, borzas jakokból, kecses klipperekből, bálna méretű galeonékból. Áldozatokat adtak és vettek, tapasztalatokat szereztek, felmérték a rendelkezésükre álló világot.

A mostanság oly sokat emlegetett globalizáció az idők kezdetére nyúlik vissza, az emberek, gondolatok, áruk kontinensről kontinensre vándorlása Columbus is megelőzte. Sors, szerencse, végzet alakította a teremtmények életét, felvirágzásukat vagy kihalásukat. Embercsoportok, növények, állatok voltak kitéve az áthelyezés (ld. rabszolgakereskedelem), a növények esetében a krumpli, paradicsom, kukorica európai sikertörténete, vagy a kihalás (a mauritiusi dodó) végzetének. Felvirágzás vagy alkony eshetősége egyformán benne volt a lehetőségek kimeríthetetlen tárházában. Gondoljunk csak Mauritius szigetére, ahol 1639-ben még nem élt ember, ezért az ott élő állatoknak nem volt oka félni, menekülni előlük. Ezért foghatták az érkező holland matrózok kézzel a gyanútlan, barátságos, röpképtelen dodókat.² A kortárs amerikai író, Thomas Pynchon *Súlyszivárvány* című művében³ az egyik nőalak, Katje Borgesius öse, Frans van der Groov egy hajórakomány élő sertéssel indult Mauritiusra – íme, egy újabb példája az élőlények kontinensről másik kontinensre való áthelyezésének. Meggrázó története része a nagy európai kalandnak, a gyarmatosításnak: „...tizenhárom esztendő arra vesztegetett, hogy haakbusát (szakállas puskáját) cipelve az ébenfa erdőn át, mocsarakban és lávafolyásokon barangolva, módszeresen leöldösse, maga előtt is megmagyarázhatatlan okból, az őshonos dodókat.”⁴ Nemcsak a dodókat irtotta ki nyom nélkül az európai matróz, hanem az ébenfa erdő is áldozatul esett az anyaország tébolyodott luxus-imádatának.

De hogy választott témánkra, a porcelán lelkére visszatérjünk, három varázsigét kell mormolnunk: kávé, tea, csokoládé, kávé, tea, csokoládé... Három kontinensről érkezett az európai luxusnak ez a három itala: a tömbökbe préselt tea karavánok zsákjaiban, vagy hajók mélyébe rejtve Ázsiából, Kínából, a kakaóbab, a csokoládé alapanyaga Mexikóból, Amerikából hajón szelte át az óceánt, a kávébabot Afrika kikötőiben zsákokban hordták az Európába induló hajók fenekére. „A valóságban minden civilizációnak szüksége van bizonyos táplálkozási luxusokra és egy sereg élénkítőre, doppingra. A 12. és 13. században ilyen volt a fűszer- és főleg a borsőrület, a 14. században az első borpárlatok, aztán a tea

² Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Gutta Könyvkiadó, Bp.2004.

Ford. Pödör László, 63.

³ Thomas Pynchon: *Súlyszivárvány*, Magvető, Bp. 2009. Ford. Székely János

⁴ T. Pynchon: *Súlyszivárvány*, 113.

meg a kávé, hogy a dohányról ne is beszéljünk...”⁵ – mondja Fernand Braudel. Csokoládé, tea, kávé – ez a világi szentháromság a dohányval körülbelül egy időben, Európában vált a társadalom élénkítőjévé, doppingjává. Mindegyik tengerentúli eredetű volt, először a hollandoknál és a franciáknál jelent meg, onnan angliai kikötőkbe került, de az oroszok is élvezhették a szárazföldi teakaravánok révén. Kezdeti bizonytalankodás után mindegyik újdonság hihetetlen sikerre tett szert, hallatlanul népszerűvé vált, s egyben gazdasági sikerágazattá minden vetülete, amely forgalmazásával, fogyasztásával a legkisebb mértékben is összefüggött. A királyi udvarok ezüst tálcán kínált méregdrága porcelán findzsájából gyorsan lecsorgott a társadalom alsóbb rétegeinek bögréibe, nyakalták napkeltétől napnyugtáig, sőt, tovább. Az első teaszállítmány 1610 táján érkezett Amszterdamba, az Oost Indische Companie kezdeményezésére.⁶ Házi és házon kívüli élvezetére gyorsan kialakult az infrastruktúra, eszközkészlet: a kávé- és teaházak, az ezüstből, porcelánból készült készletek, kínai findzsák, kannák és teadózni. Ezek csillagászati ára arra ösztönözte az európai forgalmazókat és fogyasztókat, hogy lemásolják, megtanulják az eljárást, amivel porcelánt készíthetnek. Ez adta az első, annál erőteljesebb impulzust az európai porcelángyártás létrejöttéhez. A több ezer éves kínai kultúra, ami már jóval Európa előtt felfedezte a lóport, a nyomtatást és a porcelánt, még ma is a világ legnagyobb teatermelője és fogyasztója. Hiába terjedt el máshol is a növény, azt a kifinomult, évszázados tapasztalatokon nyugvó ízelet, a teakertekkel történő tájalakítást nem lehetett máshol megvalósítani. A mediterrán országok szőlő- és borkultúrájához hasonlatos ez, ott is képesek a tájegységenként termelt borok ízét megkülönböztetni, akár csak a különféle teákat a kínaiak. Mi sem keverjük össze a vilányi és a somlói bort, és a badacsonyi szőlőskertek látványa kedves a szívünknek.

A tea és a kávé mámorában elbűvölt európai uralkodók a 17. század végén estek gondolkodóba a holland kikötőkbe özönlő kínai porcelán-nemű láttán, helyesebben eme findzsák árának hatására, hogy sürgősen tenniük kellene valamit. A praktikus hollandusok nem is késlekedtek a megoldással: égetőkemencék sokaságát telepítették Delftbe, munkásokat toboroztak, s az áldott holland agyagból tüstént gyúrni, korongozni, másolni kezdték a kék-fehér kobalt-festésű kínai vázakat, csészéket, kannákat, tálakat. Több, mint húsz műhelyben folyt a munka, virágzott az üzlet, egyre hollandusabbá váltak a csempék, vázak, faliképek, bögrék, fűszertartó tehének.⁷ A fazekasság terjedt, mint a pestis, át a csatornán, az angolok ugyanezt kezdték művelni, söröskriglibe, fakupába csak nem önthették a teát. Saját ízlésüket követve még bumfordibb tárgyak garmadáját

⁵ F. Braudel: Anyagi kultúra, 270.

⁶ F. Braudel: Anyagi kultúra... *Italok és izgatószerke*, 236–273.

⁷ W. Pitcairn Knowles: *Dutch Pottery and Porcelain*, B. T. Batsford, 94 High Holborn, London

állították elő, mint a hollandusok, akik többé-kevésbé még ragaszkodtak a kínai ősmintához, a kék-fehér színvilághoz, a tányérok festésének kínai rendjéhez. Az angolok teljesen megvadultak, söröskorsóik, dohánytartóik vad színekben tobzódtak, az asztal közepére levesestál gyanánt borzas kotlóst ültettek, a teakanna csőre kacsafejet formázott. Tárgyaik vaskossága, félve mondom, bugrissága inkább illett egy falusi fogadó sörfoltos, csupasz asztalára, ahol a vendég vígan bőföghet, mint főúri szalonokba.⁸

Ennek a plebejus vircsaftnak véget kellett vetni, illetve udvariasan a helyére tessékelní, mert anyag és forma Arisztotelész óta tudjuk, kéz a kézben járnak, s a testes angol és holland agyagból nem lehetett csengő, áttetsző, finom formát teremteni. Egy medve nem öltöztethető tütübe, talpát lehetetlen selyem balettcipőbe szuszakolni, és nem perdül piruettre a színpadon. Hüle és morphé még nem talált harmóniára. Új anyagra volt szükség, és a porcelán nehezen adta meg magát, alkotórészeinek pontos összetétele, égetésének hőfoka, összetevőinek aránya, vagyis az egzakt recept még nem állt rendelkezésre. A titok egyelőre titok maradt. De már nem sokáig. A titok feltárulásának nehézségei egyéb okokkal hozhatók összefüggésbe. Az élet alapvető szükségletei hamar ki szokták kényszeríteni a megoldást. Víz inni létszükséglet, tenyérből is lehet, kiszáradt tők kobakjából, fából faragott ivócsanakból is. Kenyeret kézzel is lehet tépni, a kása kézzel is ehető, vagy fa, esetleg ón tányérról is csillapítja az éhséget. Kínában, ahol a tea és a rizs a lét alapműködését biztosította, ott megfeleleltek ezek az eszközök a fogyasztásukra. Európában a három folyadék, a tea, a kávé és a csokoládé hosszú utat tett meg, amíg a mindennapok szükségletévé változott. Amikor a Holland Kelet-indiai Társaság hajói 1610 körül először hozták a teát Európába, drága, fejedelmi udvaroknak szánt árucikk volt, fontja 18 tallérba került, királyoknak rendellek egy-egy dobozkával. Fel sem merült, hogy a pór nép fogyaszthatná, azt sem tudták, mi az. Az előkelő holland és angol házaknál is sokáig tartott, amíg rájöttek a tea elkészítésének helyes módjára, a tévelygések útja hosszú volt, főzélék gyanánt kísérelték meg fogyasztani, illetve kenyérral ették a leforrázott tealeveleket, a főzetet pedig kiöntötték.⁹ A hajók tókesúlyként használták a fűrészporról töltött ládákat, amibe a finom, kínai porcelán árut csomagolták, mellette volt a tömbökbe préselt tea, vagy az olcsóbb, ömlesztett tealevél. Az előkelők áttetsző, csengő csészékből itták a kínai csodaitalt. A Holland Kelet-indiai Társaság 1615-ben 69 057 darab porcelánt szállított, a 18. századra ez a szám millióra növekedett. A porcelán anyaga és formája, lelke és varázsa nem az élet alapműködésével, a biológiai szükségletek kielégítésével állt kapcsolatban, hanem a civilizációval és a kultúrával. Megalkotásával nemcsak az anyagát

⁸ Bernard and Therle Hughes: *The Collectors Encyclopedia of English Ceramics*, London, 1968.

⁹ terebess.hu/tea/snagy5.html

alkotó három elemet olvasztották össze a kemence ezernégyszáz fokos hőjével, hanem a technikai és társadalmi civilizáció magas fokát a kultúrával, a Norbert Elias által elgondolt értelemben. Egyetlen jól kiégetett, szépen megformált, áttetsző, csengő hangot adó csésze kifejezi a társadalom anyagi műveltségének legmagasabb fokát, tudományának, a kémiának és technológiájának szintjét, társadalmi együttműködésének, asztali szokásainak – table manners – civilizációs színvonalát. Festésének, mintáinak stílusa vall a művészet történetének adott szakaszáról, a szellem állapotáról, megnyilvánulásának lehetőségeiről és állapotáról.

Kávét, teát, csokoládét. E három folyadék bűvöletében telt az európai újkor, hatásuk a társadalmi mozgásokra, a szellemi teljesítményre, az emberi kapcsolatok alakulására, a tudományra és a művészetekre felbecsülhetetlen hatást gyakorolt. Test és lélek kettőssége, a Descartes óta feloldhatatlan filozófiai probléma párolg a főzetek gőzéből. Szellemet ébresztő, élénkítő, kedélyt fokozó hatásukat nem nélkülözhatték, és nem nélkülözhetjük ma sem. Fejedelmek ambíciója lett, hogy méltó edénybe töltsék ezeket az italokat, hogy megszerezzék a főzetek mellé a főzetek edényeinek receptjét. Megszerezni a titkot, elrabolni a titok tudóját, az arkanistát, bezárni Albrechtsburg várába, laboratóriumba kényszeríteni, amíg ki nem izzadja kínjában a porcelán készítésének a titkát, ez volt a feladat. Fogva tartani, amíg olyan masszát nem gyúr, amiben nincs szennyeződés, és kiégetve szilárd és áttetsző, körömmel megütve csengő hangot ad, anyaga kagylóra emlékeztető, fényes, fehér, ragyogó. Ki más feladata lehetett volna a massa titkának megfejtése, mint a középkorból itt felejtett alkimistáké? Az alkímia, valószínűleg a görög chemeia szóból származik,¹⁰ ami magyarul benedvesítést jelent (v.ö. chümosz-cheo-önt), az al- előtag ugyanúgy, mint az algebra, alkáli, alkohol szavaknál az arab közvetítésről tanúskodik. Nemcsak aranycsinálást jelent, hanem szellemtörténetileg is izgalmas eszme komplexumot, amit az alkimisták az univerzum egészére alkalmaztak. A felvilágosodás korában ezeknek a gondolatoknak erős vonzereje volt, gondoljunk a mi Kazinczy Ferencünkre, aki maga is szabadkőműves páholy tagja lévén, saját apósát, gróf Török Lajost, mint alkimistát és páholytársát is számon tarthatta. Az alkimisták valami egységes világmagyarázatot kerestek, amit a Bölcsek Kövének (lapis philosophorum) megtalálása szolgáltatott volna. Ha erre nem is tettek szert, de zavaros, ám buzgó tevékenységük melléktermékeként számos hasznos felfedezést mondhattak magukénak, például a porcelánmassza titkát. Johann Friedrich Böttger (1682–1719), az egykori gyógyszerészinas, életművész és kalandor ugyanis alkimista kísérletekkel foglalkozott.¹¹ Berlinben ezért letartóztatták volna, így Drezdába

¹⁰ Hans Biedermann: *A mágikus művészetek zseblexikona*. Kentaur Könyvek, Bp.1989. Ford. Viola József, 14–15.

¹¹ Biedermann, 80.

menekült. Itt Egon von Fürstenberg herceg berendezett neki egy laboratóriumot, hogy alkímista kísérleteit folytathassa, nyilván aranycsinálás reményében. A kémia törvényszerűségeit neki sem sikerült megerősokolnia, a herceg hiába etette, itatta, pénzelte a kísérleteket, eredmény sehol sem mutatkozott. Ideje volt odább állni, a következő állomás Bécs lett volna 1704-ben, de a herceg emberei észrevették a szökési kísérletet, és visszacipeltek a boldogtalan Böttgert. A dolognak akkorra már híre ment egészen a királyi udvarig, olyannyira, hogy Erős Ágost szász választófejedelem és lengyel király titkainak bevallására kényszerítette az alkímistát, ugyanis minden áron aranyra volt szüksége háborúinak folytatásához. Böttger kínjában a fogságban írt egy értekezést, amelyet Ágost udvara lázasan tanulmányozott, és arra jutottak gróf Ehrenfried Walther von Tschirnhaus matematikus, természettudós és filozófus tanácsára, hogy megbízzák Böttgert a tartomány természeti kincseinek hasznosításával. Erős Ágost Tschirnhaus felügyelete alá rendelte a csélesap Böttgert. Tschirnhaus szintén dolgozott a porcelán titkának megfejtésén, és 1706-ban felfedezte a jáspis-porcelánt. Böttger vörös agyaggal kísérletezve magas szilárdságú, csiszolható kőporcelánt alkotott, de még mindig nem talált rá az áttetsző, hófehér anyag titkára. A véletlen adta a kezére a megoldást. Egy reggel jelentésre kellett mennie Tschirnhaushoz, és rendbe kellett szednie magát. Az albrechtsburgi várban tulajdonképpen fogságban tartották, néhány mesterlegénnyel Tschirnhaus felügyelete alatt. Berendelte a borbélyt, aki a parókáját fehér porral szórta be, hatalmas porfelhőt keltve. Míg tüsszögéséből Böttger magához tért, megkérdezte, miféle por ez, mert nem hasonlít a rizsporra, amit erre a célra használnak. A borbély bizalmasan bevallotta, hogy egy Seilitz nevű közeli helység mellett elkocsizva észlelte, hogy finom, hófehér port ver fel a lova patája. Másnap visszament, zsákba gyűjtött egy jókora adagot, és ezt használta a drága rizspor helyett a parókákra. Még szebb, fehérebb és súlyosabb lett tőle a paróka. Böttger pilulába gyúrta a port, és másnap a laboratóriumban kiégette. Szilárd, fehér anyagot kapott. Tovább kísérletezve vegyítette földpáttal és kvarchomokkal, s ezzel létrejött a kínainál is szilárdabb, áttetszőbb európai porcelán.¹² Végre rámosolygott a szerencsétlen alkímistára a szerencse: 1708. október 11-én elküldte jelentését a királyi udvarnak a felfedezéséről, s ezzel elnyerte Erős Ágost bizalmát és a Meissenben alapítandó gyár igazgatói székét. A választófejedelem 1710-ben alapította meg a gyárat, de Böttger sorsa nem sokat változott a felfedezés után. Ugyanúgy rab maradt, bár jól megfizették, s ő azt hitte, árulással még több pénzre tehetne szert. Nem így történt, egy levelét elfogták, ezután nem sokkal meghalt. Már soha nem derül ki, természetes vagy erőszakos halál zárta-e le nem túl hosszú, kelepcébe zárt életét.

¹² *Meissen Porcelain, Identification and Value Guide*, Collector Books, Kentucky, 2006. 9–10.

Elidőzhetnének Erős Ágost drezdai gyűjteményében, mert a választófejedelem porcelángyűjtési mániája elképesztő gazdagságú kollekción halmozott fel a törékeny anyag és kecses forma kínai és európai példányaiból. De elment tőle a kedvünk. Szomorú történet ez, még szerencse, hogy itt, Magyarországon nem kísérték ilyen kegyetlen játzmák. Alapvetően csalódottak vagyunk ugyanis: egy ősi kínai mese szerint a feltalálók a Szellem elé járulnak, jutalmazza a találmányait. Nagy horderejű találmányok feltalálói arannyal jutalmazva távoznak, mire bájos, kicsi lány jelenik meg, kezében egy áttetsző porcelán csészével. Yü császár azt mondja a Szellemnek, hogy a tárgy finomsága és törékenysége elővigyázatra, óvatosságra fogja készíteni az embereket, hogy így bánjanak a világ dolgaival, s egy virágzó ággal jutalmazza meg a kislányt.¹³

A porcelán európai története nem a finomságról, tapintatról, óvatosságról szól, hanem valami egészen másról. Hatalom- és bírvágyról, erőszakról, árulásról, pénzről, háborúról. S amit ebbe a porcelánba töltöttek, s az érzékeny Barcsay Ábrahám ízlelt a kávé kis babjában: az ember reménytelen, önpusztító természetének keserűségéről.

Prágai biedermeier váza

¹³ Ruzicska Ilona: A magyar porcelán, Officina könyvek, Bp.1936. 11–13.